

Razumijevanje liturgije u svjetlu Wittgensteinove filozofije jezika

SLAVKO KRAJNC*

UDK: 165.612:264

Pregledni rad

Primljeno:

15. listopada 2013.

Prihvaćeno:

28. listopada 2013.

Sažetak: U svjetlu nove evangelizacije postavlja se pitanje kako poimati liturgiju i njezinu ulogu u kršćanskom životu. Autor traži odgovor na to pitanje na temelju dvaju načela: prvo je dijalog sa suvremenom mišlju, a drugo je razmišljanje o biti i ulozi liturgije u životu vjernika na osnovi novih metoda. Rasprava istražuje probleme liturgije s aspekta filozofije jezika Ludwiga Wittgensteina, prezentirajući njegovo razmišljanje o vjeri i ujedno uporabljajući njegov pristup jeziku i njegove konstatacije kao metodu za analizu liturgije i njezina govora. Kao takva izvoran je doprinos dijalogu sa suvremenom kulturom, a ujedno novo i učinkovito preispitivanje o samoj biti i kvaliteti liturgije.

Gljučne riječi: analiza liturgije, Wittgensteinova filozofija jezika, dijalog s modernom kulturom, iskustvo vjere, kršćanski život, jezik, jezične igre, teologija kao gramatika, obred.

Uvod

Danas smo svjedoci sve manjeg posjećivanja misa te je sudjelovanje u liturgiji minimalno. Postoje teškoće u razumijevanju liturgijskoga jezika, a to zbog velikoga pritiska sekularizacije i medija koji dominiraju virtualnim, misaonim i emocionalnim prostorom u svijetu komunikacije. Postavlja se pitanje kako ponovno evangelizirati misaonost vjernika i udaljenih od vjere da bi iznova razumjeli i zavoljeli liturgiju. Svjesni smo da liturgija u svojoj osnovi nije samo intelektualna realnost – nešto što bi se jednostavno moglo razumjeti samo s razumom¹, ali nam je jasno da bismo morali mnogo dublje biti svjesni značenja liturgije i njezina jezika da bismo ga tako više njegovali; morali bismo se truditi da bi liturgija, i po ekspresivnosti, dobivala sve življu moć.

* Izv. prof. dr. Slavko Krajnc, Teološki fakultet Sveučilišta u Ljubljani, Poljanska 4, 1000 Ljubljana, Slovenija, slavko.krajnc@teof.uni-lj.si;

¹ Usp. P. DE CLERCK, *L'Intelligence de la liturgie*, Les Éditions du Cerf, Paris, 2010., str. 27.

Kada danas razmišljamo o novoj evangelizaciji, ponajprije se pitamo o svjedočenju, također tražeći načine za oslovljavanje udaljenih kršćana ili pak onih koji su vjeru izgubili. Jedan od takvih primjera čovjeka udaljena od Crkve, koji je u mladosti izgubio vjeru te je zatim sve vrijeme tražio, jest austrijski filozof Ludwig Wittgenstein. U dijalogu s njegovom filozofijom i s njegovim razmišljanjem o religiji i vjeri želimo razmišljati o liturgiji s vidika njegovih spoznaja i prije svega s vidika njegove metodologije koja se temelji na filozofiji jezika. A suočavanje s njim neka bude doprinos dijaloškom odnosu prema svijetu i čovjeku u situaciji traženja, neznanja, nevjere i patnje, a to zbog toga što je liturgija po prirodi dijaloška.

Liturgija je događanje u kojem koincidiraju verbalni i neverbalni govor. Svrha je rasprave ukazati na njihovu unutarnju povezanost i jednost cjelovitoga liturgijskog govora. Lingvistički uvidi Ludwiga Wittgensteina pružaju nam bolji uvid u pitanje jezika u liturgiji jer nas Wittgenstein uči dijaloškomu odnosu prema svijetu i ljudima. Pomaže nam doći do boljega razumijevanja prirode jezika te osvješćivanja o razlikama između liturgijskoga i općega, odnosno svakodnevnoga jezika. Liturgijski jezik obrazuje poseban duhovni prostor.

Wittgenstein nas svojim aspektom filozofije jezika navodi i na razmišljanje o liturgiji zbog njegova traženja istine o Bogu. Bio je uvjeren u postojanje Boga, odnosno u transcendentnu realnost koja se može postići jedino uz pomoć mističnoga doživljaja, to jest preko iskustva vjere. Ni liturgija nije samo ispovijedanje vjere, nego istodobno traženje odnosa prema Bogu i kontakta s Njim. A on se uspostavlja obredima koji spadaju u bit čovjekovu.

Wittgenstein nam svojom filozofijom jezika, koja otkriva teme kao što su granice jezika, riječi kao alat, jezične igre, oblici života i teologija kao gramatika, pomaže u boljem razumijevanju činjenice da je liturgija jezik Crkve, govor njezine vjere, te da liturgijski jezik ima svoju logiku i svoje posebnosti. No spoznaja o nedovoljnosti jezika povezana je još sa širim pitanjem o verbalnom i neverbalnom jeziku koji su u liturgiji nerazdvojni i interno povezani.

Rasprava je podijeljena u tri dijela: u prvom je riječ o Wittgensteinovom iskustvu vjere, u drugom o njegovu filozofskom razmišljanju o jeziku, s naglaskom na onim temama koje su relevantne za tretiranje liturgije, te u trećem dijelu o njegovu pogledu na obrednost kao najdublju strukturu liturgije, čemu nas je dovelo uvažavanje Wittgensteinove ideje o oblicima života – »Lebensformen«.

1. Wittgensteinovo iskustvo vjere

Riječju vjera označavamo čovjekov odnos prema nečemu što u nama pobuđuje divljenje, poštivanje, nešto što je nadilazno i sveto – osobni Bog; u skladu s tim odnosom oblikujemo svoj život. Stoga želimo najprije prikazati Wittgensteinovo razumijevanje i odnos prema vjeri u njegovu životu i u sastavcima.

1.1. WITTGENSTEINOVA ŽIVOTNA ISKUSTVA I ODNOS PREMA VJERI

U svojoj se mladosti Wittgenstein udaljio od vjere i nije našao duševni mir. Kod njega je ostao uočljiv utjecaj strogoga asketskog protestantizma njegova oca, iako je bio – kao i njegova majka – kršten u katoličkoj vjeri.² Otprilike u 21. godini života u Beču je, prigodom kazališne predstave, imao mistični doživljaj koji mu je obilježio cijeli život. Od tada se osjećao neovisnim o vanjskim okolnostima te sigurnim od vanjskih događaja.³ Iako je potjecao iz bogate obitelji, bogatstvo ga nije zanimalo, nego je želio živjeti skromnim i asketskim životom. Kako mu je imućnost predstavljala teret, povodom smrti svojega oca 1914. godine razdijelio je sve što je imao svojoj braći i sestrama te zapisao: »Uvijek iznova u duhu ponavljam Tolstojeve riječi: 'Čovjek je nemoćan po mesu, a slobodan po duhu.' O kad bi u meni bilo nešto duha! Ne bojim se biti ustrijeljen, nego se bojim da svoju dužnost ne obavim kako treba. Bože, daj mi moći! Amen, amen, amen.«⁴ Čitajući Nietzschea zapisao je: »Vrlo me pogodila njegova mržnja prema kršćanstvu. I u njegovim sastavcima ima nešto istine. Zasigurano, kršćanstvo je jedini pouzdan put k sreći. A kako kad se netko toj sreći ruga!? ... Što bih trebao učiniti da mi život ne bi iščezao u ništavilu?«⁵ Kao austrijski vojnik u Prvom svjetskomu ratu stalno se suočavao sa smrću, što ga je navodilo na razmišljanje o bitnim životnim stvarima. Glede njegova traženja životnoga puta poznato je kako je razmišljao o tom da bi postao svećenik, liječnik ili pak narodnoškolski učitelj. Misao o svećeničkom zvanju povjerio je, također u vrijeme talijanskoga zatočeništva, svomemu prijatelju Paraku, a odlučio se za učitelja da bi tako mogao djeci čitati Sveto pismo i približiti im evanđelje.⁶ Prije no što će

---

² Usp. W. BAUM, *Ludwig Wittgenstein: Med mistiko in logiko*, Mohorjeva družba – Hermagoras, Celovec, Klagenfurt–Ljubljana–Beč, 1985., str. 14.; usp.: L. WITTGENSTEIN, *Tractatus Logico-Philosophicus*. Translated by D. F. Pears and B. F. McGuinness. Introduction by Bertrand Russell, Routledge & Kegan Paul, London & New York, 2001. (u daljnjem tekstu TLP); L. WITTGENSTEIN, *Philosophische Untersuchungen*. Kritisch-genetische Edition. Herausgegeben von Joachim Schulte. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Frankfurt, 2001. (u daljnjem tekstu PhU); L. WITTGENSTEIN, *Osservazioni filosofiche*. Traduzione ed introduzione di Marino Rosso, Einaudi, Torino, 1999. (u daljnjem tekstu PhB).

³ Predstava Ludwiga Anzengruber, *Die Kreuzelschreiber* (Usp. isto, str. 16.)

⁴ Isto, str. 21., 28.

⁵ Isto, str. 28. Osim Tolstoja čitao je i Dostojevskog; u romanu *Zločin i kazna* potakla ga je ideja preporođenja kod glavnog junaka Raskolnikova; u romanu *Braća Karamazovi* poistovjetio se s Aljošom (Usp. isto, str. 41.).

⁶ Prema svjedočenju njegova prijatelja filozofa Russela razmišljao je i o tom da bi se zaredio. Ta ga je misao obuzimala u vrijeme kad je 1926. godine mislio napustiti učiteljsko zvanje. U Trattenbachu, gdje je podučavao, sprijateljio se sa seoskim župnikom Neururerom (Usp. isto, str. 41., 50.-51., 53., 58.-59.)

Ludwig Wittgenstein umrijeti, supruzi je svojega liječnika dr. Bevana rekao: »Recite im da sam živio divnim životom.«⁷

Sve nas te činjenice navode na tvrdnju da je Wittgenstein, unatoč svojim distancama prema institucionalnoj Crkvi, ipak bio duboko vjeran, što se odražava u njegovu traženju smisla života, istine i Boga samoga.

1.2. VJERA U ŽIVOTU I MIŠLJENJU LUDWIGA WITTGENSTEINA

Sav je život tražio vjeru koja mu nije bila dana izravno, u obliku otkrivenja, ni kao znanstveni argument, nego jedino kao »zahtjev duha, kao strast duše«.⁸ Borio se protiv samoga sebe i protiv stečenih tradicija, u naporu bi li mogao izmjeriti granice etike i vjere. Vjerovati u Boga značilo mu je najprije razumjeti da život ima neki smisao te da postoji realnost koja nadilazi ovaj svijet i njegovu faktičnost. Njegovo traženje vjere obilježeno je unutarnjim borbama i kolebanjem, kad se od određenih istina o transcendentnom, kojih se domogao, opet vraćao sumnji i ponovnom početku traženja.⁹ Cijeli se filozofov život odvijao kao jedno dugo preispitivanje o svijetu i traženje Boga koji živi u čovjeku, a ostaje neizreciv. Iako je po krštenju pripadao Katoličkoj crkvi, Wittgensteina nikad nisu privlačile doktrina i obredna praksa religije.¹⁰

Zadnja distanca u Wittgensteinovom traženju jest distanca zazivanja Boga, kojemu se moli za pomoć u svojoj tjeskobi i krhkosti. »Moliti se pred Bogom znači moliti se na sav glas za pomoć da bi ostao vezan za život i da ne bi izgubio svoj identitet ...«¹¹ To su iskustva koja nalazimo i u Bibliji, kad se čovjek očituje u svojoj nedostojnosti i nesposobnosti na krajnjim granicama svoje egzistencije. »Temelj Wittgensteinova opusa obilježen je vjerskim osjećajem za otajstvo. Stoga se misaona avantura filozofa ograničuje nakon što je potvrdio to otajstvo onkraj svega, a koje je dano čovjeku kao svod smisla koji iziskuje tišinu jer se nalazi izvan činjenica, a ne isključuje trud preispitivanja.«¹² Ukratko, Wittgensteinov trud za vjeru jest neprestalno traženje istine, otvoreno otajstvu, pomoću čega je konačno uspio priznati vjeru kao strast i dokument ljudskoga duha.

⁷ Kad su se njegovi prijatelji pitali bi li pokojnika pokopali prema obredu Katoličke crkve, jedan od njih, Drury, sjetio se da je Wittgenstein jednom rekao kako se nada da će se njegovi katolički prijatelji nakon njegove smrti za njega moliti (*Isto*, str. 84).

⁸ R. PITITTO, *La fede come passione/Ludvig Wittgenstein e la religione*, Cinisello Balsamo (Milano), 1997., str. 24.

⁹ Usp. *isto*, str. 24.-25.

¹⁰ Usp. *isto*, str. 27., 35.

¹¹ *Isto*, str. 27.

¹² *Isto*, str. 28.

1.3. WITTGENSTEIN I VJERA U NJEGOVIM SASTAVCIMA

U tiskanim vojničkim dnevnicima nalazimo brojne izjave o problematici Božje egzistencije i o smislu života koje su u *Traktatu* više svedene na nagovještaje. Dana 25. svibnja 1915. godine zapisao je u svoj dnevnik: »Nagon za mističnim proizlazi iz naših neudovoljenih želja za znanošću. Osjećamo da naš problem ne bi bio ni taknut, iako bi se odgovorilo na sva moguća znanstvena pitanja.«¹³ Dana 11. lipnja 1916. godine, tijekom žestokoga ruskog napada, zabilježio je: »Što znam o Bogu i smislu života? ... Da su dakle dobro i zlo nekako u povezanosti sa smislom svijeta. Smisao života, to jest smisao svijeta, možemo nazvati Bogom. I na to možemo nadovezati usporedbu o Bogu kao Ocu. Molitva je misao na smisao života.«¹⁴ A dana 8. srpnja zapisao je: »Vjerovati u Boga znači razumjeti pitanje o smislu života. Vjerovati u Boga znači vidjeti da s činjenicama svijeta još nije sve završeno. Vjerovati u Boga znači vidjeti da život ima smisao...«¹⁵ Bog je onaj o kojemu ovisimo i kojemu smo za svoje postupanje odgovorni: »Zasigurno je pravo reći: Savjest je Božji glas.«¹⁶ U raspravu ne možemo opširno uključiti ni njegovo razmišljanje o etici i etičkoj odgovornosti. Moral za njega nije smio biti povezan s plaćom ili s kaznom, nego po unutarnjoj pravilnosti pravičnih djela. Wittgenstein brani asketsku distancu prema dobrima ovoga svijeta: »Sretan može biti samo onaj život koji se može odreći komfora svijeta.«¹⁷ Godine 1936., kad je odlučio živjeti u samoći u Norveškoj i počeo pisati *Filozofska istraživanja*, religija je zauzela važno mjesto u njegovim sastavcima.¹⁸ U svojim dnevnicima Wittgenstein je izrazio svoje stajalište o središnjim ideološkim pitanjima, isto tako i u svojem predavanju 1938. godine. Pojam Boga, koji koristi, ne može se izjednačiti s Bogom kršćanskih dogmi.¹⁹ Unatoč tomu pita se o Kristu i o njegovu uskrsnuću: »Što i mene tjera da vjerujem u Kristovo uskrsnuće? Ako nije uskrsnuo, istrunuo je u grobu kao svaki čovjek... Dakle, on je samo učitelj, kao svi ostali, te nam ne može pomoći; i mi smo opet u prognanstvu, sami... A ako moram biti doista spašen, trebam sigurnost, a ne mudrost, snove, špekulacije – i ta sigurnost jest vjera. I vjera je ono što treba moje srce, moja duša, a ne moj špekulativni razum. Naime, moja duša, sa svojim strastima, gotovo sa svojim mesom i krvlju, mora biti spašena, a ne moj apstraktni um. Možda

---

¹³ Isto, str. 34.

¹⁴ Isto, str. 34.-35.

¹⁵ Isto, str. 35.

¹⁶ Isto.

¹⁷ W. BAUM, *Ludwig Wittgenstein: Med mistiko in logiko*, str. 35.

¹⁸ Usp. J. REGNER, *Wittgenstein ed il Discorso su Dio*, <http://regnerjan.sweb.cz/filosof/wittgens.htm> (videno 10. 10. 2012.)

¹⁹ Usp. W. BAUM, *Ludwig Wittgenstein: Med mistiko in logiko*, str. 35.

bismo mogli reći: samo ljubav ima pristup uskrsnuću. Ili: ljubav je ona koja vjeruje u uskrsnuće...«²⁰

2. Wittgensteinova filozofija jezika – njezina relevantnost za tretiranje liturgije

Wittgensteinov filozofski put dijeli se u dva različita razdoblja koja su nekako obilježena njegovim dvama djelima: prvim *Tractatus* (1921.) i drugim *Filozofska istraživanja* (1953.). U prvom razdoblju prevladava matematičko-sistematični pristup jeziku, a drugo je obilježeno idejom uporabe jezičnih znakova i jezika sama.

2.1. NEDOVOLJNOST JEZIKA KAO SREDSTVA IZRAŽAVANJA

Prvo je razdoblje izraženo i sažeto u *Traktatu* koji je objavljen 1921. godine. Prema Wittgensteinu jezik i misao djeluju kao slika realnosti. U diskusijama je često govorio: »Jezik je sve.«²¹ Poima ga kao ogledalo koje odražava svijet. Razlikuje ono što jezik može iskazati od onoga što može samo naznačiti. U Predgovoru *Traktata* čitamo: »Ono što se uopće može reći, može se jasno reći; a o onom o čemu se ne može govoriti, treba šutjeti...«²²

»Granice mogega jezika znače granice mogega svijeta« (TLP 5,6), stoga se »smisao svijeta mora nalaziti izvan njih« (TLP 5,6) jer se »rješenje zagonetke života u prostoru i vremenu nalazi izvan prostora i vremena (TLP 6.4312). Bog se ne razotkriva u svijetu« (TLP 6.432). A ta neizreciva realnost svakako postoji te se razotkriva, naziva je »mistično« (TLP 6.522).²³ Wittgenstein zastupa stav o neizrecivosti Božjega otajstva, stoga znanost nije u mogućnosti izreći apsolutnu istinu o Bogu, nego je može samo naznačiti.²⁴ Njegovo načelo kaže da o onom o čemu se ne može govoriti, treba šutjeti. To je jedna od misli koje nas vode u razmišljanju o liturgiji kao govoru i njezinu jeziku. Stoji da liturgija nije šutnja jer je zasnovana na otkrivenju i vjeri, a to znači da se raspon njezina govora nalazi samo u okviru otkrivenja, u Kristovu otajstvu, no i otkrivenje samo ostaje otajstvo, dakle nikad konačno razumljivo u okviru racionalnoga mišljenja. Liturgija nije zaključen misaoni sustav, nego otvara vrata Beskonačnosti, Bogu kojega nagovještava, odnosno ispovijeda. Svakako je to i upozorenje na trenutke tišine u bogoslužju što potpomaže sabranosti i osobnom kontaktu s Bogom. U liturgiji naime uvijek oslušnemo Njega koji nema glas, ali ipak zbori u dubini naše duše.

²⁰ J. REGNER, *Wittgenstein ed il Discorso su Dio*.

²¹ W. BAUM, *Ludwig Wittgenstein: Med mistiko in logiko*, str. 41.

²² *Isto*, str. 33.

²³ *Isto*, str. 37.

²⁴ Usp. R. PITITTO, *La fede come passione/Ludvig Wittgenstein e la religione*, str. 96.

U liturgiji se često događa da se uvode nepotrebna tumačenja koja liturgiju već s kvantitativne strane rastežu, osjenčujući govor koji je svojstven liturgiji. Liturgija se kao takva kroz stoljeća pročišćavala, to se dogodilo posebice s Vatikanskim koncilom, zato da bi uvijek iznova našla izraz o bitnom. Kako u odnosu prema Bogu, tako i u odnosu prema čovjeku koji u liturgiji sudjeluje, potreban je samo temeljan, potreban govor čiji cilj nije izništenje otajstva. Liturgija se događa na rubu otajstva, a otajstvo se ne može obgrliti ni izraziti kroz mrežu jezika. Često se u malim skupinama pri svetkovanju liturgije događa da se poslije evanđelja nižu duge rasprave i govori o riječi Božjoj, a zatim liturgijski obred euharistijske molitve i posvećenja posve gubi na svojoj valjanosti. Čini se da je u nekim skupinama važnije ono što kažu nazočni negoli liturgija. U tom smislu treba poštivati temeljni princip liturgije koji govori samo o onom što je najpotrebnije i bitno za spasenje čovjekovo i za njegov odnos prema Bogu, i s estetske strane. Pretjeravanje s glazbom isto tako ne izražava Božje otajstvo, nego samo osjećanja, a istodobno šteti liturgiji.

Rad koji je obilježio drugo razdoblje Wittgensteinove filozofske misli jesu *Filozofska istraživanja*. U to je vrijeme počeo pragmatičnije gledati na jezik te je napustio ideju da je jezik samo izraz realnosti.²⁵ Jezik inače odražava vanjsku realnost, ali preko ega, posrednika, odnosno subjekta jezika. Čovjekov je 'ego' transcendentan, postiže nevidljivu, transcendentnu realnost, stoga jezik može uključivati nadilaznost svijeta i mogućnost zaključivanja koje nije vezano za ograničenost jezika.²⁶ U drugom razdoblju svoje filozofije Wittgenstein ističe dogovornu prirodu jezika. Upozorava na pitanje interpretacije sudionika u procesu jezičnoga priopćavanja te uvodi pojam jezične igre koja izražava tu dogovornu prirodu jezika. Jezik se sastoji od mnoštva jezičnih igara koje određuje kontekst života i prakse.²⁷ Pojam jezične igre ne može se definirati, nego samo opisati. Jezičnu igru omogućuje dubinska gramatika koja pretpostavlja različite načine govora, s obzirom na različite situacije, iskustva i vrste znanja.²⁸ Tako možemo tvrditi da je u smislu onoga što Wittgenstein smatra jezičnom igrom i liturgija jedna od jezičnih igara. Sve što je u liturgiji

²⁵ Usp. W. BAUM, *Ludwig Wittgenstein: Med mistiko in logiko*, str. 64.

²⁶ Usp. C. L. CREEGAN, *Wittgenstein and Kierkegaard/Religion, Individuality and Philosophical Method*, London – New York, 1989., <http://home.clear.net.nz/pages/ccreegan/wk/title.html> (viđeno 29. 5. 2012., str. 3).

²⁷ Usp. R. PITITTO, *La fede come passione/Ludvig Wittgenstein e la religione*, str. 59.

²⁸ Usp. isto, str. 118., 121. Postoji mnoštvo jezičnih igara, kao što su: naređivanje, ustvrđivanje, opisanje pojava jednoga predmeta, davanje njegovih mjera, sastavljanje predmeta prema opisu, crtanje, izvješćivanje o događaju, razmišljanje o događaju, oblikovanje i ispitivanje hipoteze, prikazivanje rezultata pokusa u tablicama i dijagramima, sastavljanje priče, čitanje priče, gluma u kazalištu, rješavanje zagonetki, šala, pričanje šala, igranje šaha, računanje, prevođenje, propitivanje, hvaljenje, pozdravljanje, molitva. Usp. M. R. CURRY, *Wittgenstein and the Fabric of Everyday life*, <http://www.geog.ucla.edu/~curry/Curry--Wittgenstein.pdf> (viđeno 21. 3. 2012., 98.)

izraženo verbalnim govorom i sve postupanje događa se prema određenoj, liturgiji svojstvenoj zakonitosti. Liturgijske upute određuju što tko radi i kako da to radi, kao što pravila igre određuju pojedinačnu igru.

Prihvatimo li tvrdnju da je sve što postoji izraz nečega, to je značajnija konstatacija u svjetlu vjere da je Božja intervencija u ljudsku povijest izražena po životu, učenju, smrti i uskrsnuću Isusa Krista, preko obznanjivanja Crkve, a na poseban način preko liturgije.

2.2. OBLICI ŽIVOTA

U Wittgensteinovu se mišljenju polako ostvarila ideja života shvaćena kao tkanine, prepleta, na osnovi koje ono što je izraženo dobiva značenje, mada jezikom neizrecivo.²⁹ Nanesemo li tu misao na liturgiju, možemo se pitati: nalazi li netko u liturgiji koja nije pripremljena, odnosno lijepo oblikovana, te možda ima i elemente neprimjerena govora, njezino značenje i značenje za svoj vlastit život? Osnovni naglasak koji želimo izdvojiti iz Wittgensteinove filozofije, jest naglasak na uporabi jezičnih znakova, ona naime određuje njihovo značenje. Wittgensteinovo djelo *Filozofske rasprave* započinje citatom iz Augustinovih *Ispovijesti*, gdje je opisano kako djeca nauče upotrebljavati jezik kad vide kako odrasli pokazuju neki predmet, a zatim slušaju kojim je glasovima taj predmet određen.³⁰ Dijete ili odrastao čovjek stječe znanje jezika putem opažanja djelatnosti drugih, a ne putem teoretskoga usvajanja značenja i pravila. Kod ideje učenja jezika razumijemo Wittgensteinov uvid da je jezik nerazdvojno vezan za okolnosti međuljudskih odnosa. Upozorava nas na značenje društvene okoline, prakse, odnosno ostvarivanja jezika te na značenje neverbalne komunikacije. S povijesnoga je vidika liturgija doživjela puno promjena u svom razvoju pa možemo tvrditi da se oblikovala pod utjecajem različitih društvenih, povijesnih i kulturnih okolnosti. Već je sam jezik liturgije vezan za okolinu i kulturu: različiti obredi prisvojili su različite jezike (koptski, asirski, kaldejski, kasnije arapski, grčki, latinski, armenski). Glede neverbalnoga govora, u različitim obredima primjećujemo različite geste, pri čemu se iznova potvrđuje Wittgensteinova misao o povezanosti jezika kao takva s komunikacijom u širem smislu.

Značenje riječi definirano je u okviru njezine uporabe. »Ne možeš ustanoviti kako riječ djeluje; moraš motriti njezinu uporabu te odatle učiti. Međutim, teško se odstranjuje predrasuda koja ometa taj čin.«³¹ Za opsežnu klasu primjera – mada ne i za sve primjere njezine uporabe – uporabu riječi »značenje« možemo objasniti

²⁹ Usp. R. PITITTO, *La fede come passione/Ludvig Wittgenstein e la religione*, str. 56.

³⁰ Usp. W. BAUM, *Ludwig Wittgenstein: Med mistiko in logiko*, str. 64.

³¹ J. H. GILL, *Wittgenstein and Religious Language*, *Theology Today*, 21/1, April 1964.; <http://theologytoday.ptsem.edu/apr1964/v21-article5.htm> (viđeno 16. 9. 2005., 3)

ovako: Značenje riječi jest njezina uporaba u jeziku (PhU, &43).³² Činjenica da se religija izražava znači da jezik religije postoji; a ako postoji, nužno je uključen u kontekst ponašanja, dakle ne radi se samo o verbalnom, teološkom, odnosno teoretskom izrazu, nego o cjelovitosti priopćavanja. Wittgensteinovo poimanje uporabe ne odnosi se samo na usku jezičnu gramatiku, nego na uporabu riječi u životu gdje jezik postoji. U kontekstu liturgije riječ »tijelo« ima posve drukčije značenje nego što ga ima u kontekstu izvan nje. U sakramentu braka muž i žena postaju »jedno tijelo«. Vrijednost riječi odnosi se na zavjet koji sklapaju; isto tako ta riječ u kontekstu euharistije dobiva radikalno drukčiju i novu dimenzionalnost kad pomislimo na Isusove riječi kod posljednje večere: »Ovo je tijelo moje.«

Religija kao takva oslovljava u svim svojim dimenzijama. A odatle je moguć zaključak da je teološki, strogo racionalni govor religije nezadovoljavajući³³, čime nas Wittgensteinovo razmišljanje o transcendentnom vodi k simboličnom, obrednom govoru koji kršćanstvo ima u liturgiji. Tumačenje jezične igre jest praksa sama.³⁴ Praksa, duga tradicija, na osnovi koje liturgija je nastala te se razvila, objašnjava pravila, zakone i odredbe koji zajedno s jezikom suoblikuju liturgiju. Jezik je općenito »skup djela, od kojih su neka govorna, a druga ne«³⁵. Isto to možemo tvrditi i za liturgiju. Liturgija je događanje koje se obistinjuje u jeziku.

U religiji se radi o cjelini bića čovjekova jer mu religija pomaže u rješavanju pitanja o smislu života. Prema Wittgensteinu pitanje o razlozima osobne vjere naći će svoj odgovor u spoznaji da svijet s Bogom ima više smisla negoli svijet bez Boga. Taj se odgovor ne temelji na nečemu što bi bilo očit, racionalan dokaz, nego je rezultat pojedinčeva traženja odgovora na »zagonetke života«.³⁶ Vjernik može pronaći odgovor na smisao života u liturgiji koja je preko sakramenata posrednica spasenja i vječnoga života, što je po vjeri Crkve konačni cilj čovjekova života.

2.3. VJERA KAO SVJEDOČENJE

Wittgenstein smatra da je religija nerazdvojno povezana sa svagdašnjim životom vjernika. Praksa znači ostvarivanje određenih pravila života koja su dio jezične igre, dakle dio društvenoga života određene skupine u kojemu je pojedinac sudionik.

³² Usp. W. BAUM, *Ludwig Wittgenstein: Med mistiko in logiko*, str. 78. Wittgenstein tumači to načelo primjerom šahovske figure. Riječi su naime poput šahovskih figura, svaka se može definirati glede funkcije koju ima. »Pitanje što je zapravo riječ? analogno je pitanju što je šahovska figura?« (J. H. GILL, *Wittgenstein and Religious Language*, str. 3.)

³³ Usp. D. OCVRK, *Teologija po Wittgensteinu*, u: *Bogoslovni vestnik* 94(1996.), str. 509.-510.

³⁴ Usp. M. R. CURRY, *Wittgenstein and the Fabric of Everyday life*, str. 105., 106.

³⁵ L. WITGENSTEIN, u: M. R. CURRY, *Wittgenstein and the Fabric of Everyday life*, str. 100.

³⁶ Usp. B. M. SANDIN, *Reason, Faith and the Language-Game*, <http://www.gustavus.edu/oncampus/academics/philosophy/Sandin.html> (viđeno 22. 4. 2012., 5.)

Wittgensteinov pojam »način života« dovedi nas do pitanja etike. Religija nalazi svoj izraz na ravni etičkoga, dakle međuljudskoga odnosa.³⁷

Kao i svagdašnji život prema načelima vjere odnosno religije, u područje religije također spada posebice opredijeljena praksa ili sudjelovanje u ritualu. Bogoslužje je služenje Bogu, odakle i duboka povezanost svjedočenja, odnosno svagdašnjega ostvarivanja vjere s događanjem u okviru liturgije koja je događanje u okviru zajednice, u čemu ustraju crkveni oci, među njima Ivan Zlatousti koji ističe bratsku solidarnost i ljubav. Starozavjetni su proroci kritizirali kult koji je bio samo ispunjavanje određenih pravila, a zapravo bez ponutrenja i duhovnoga sadržaja. Prema Wittgensteinu bit religije ne može se reducirati na sklop određenih istina, nego čini dio konkretnoga života. I liturgija može služiti kao motivacija za etičko ponašanje te je izvor etičkoga razmišljanja jer iz susreta s Bogom što ga liturgija omogućuje, iz milosti, a prvenstveno iz slušanja Božje riječi, slijede i obraćanje i vjernost Kristovu uzoru. To znači da liturgija može djelovati kao poticaj i prostor za obnavljanje životne energije koja kršćanima pomaže da žive sukladno moralnim načelima.³⁸

Iako je institucija religije posve odsutna iz Wittgensteinova razmišljanja o vjeri, njegovo nam razmišljanje postavlja pitanje o sadržaju liturgije koja bi trebala biti zasnovana na vjeri, i o formalizmu koji može biti prisutan u obrednim funkcijama. Istodobno nam njegova misao daje metodološku paradigmu, prema kojoj se možemo pitati o liturgiji, o njezinoj ulozi u okviru života Crkve i pojednica te o njezinu jeziku – naime nužnoj uključenosti jezika u život i uvjetovanost jezika kontekstom međuljudskih odnosa. Jezik vjere nužno je simboličan, vezan uz obred; pri produbljivanju ovoga pitanja pomaže nam Lukken u svojoj raspravi: *Ritual and Symbolism*³⁹, a spomenut ćemo ga u završnom dijelu rasprave.

2.4. TEOLOGIJA KAO GRAMATIKA

Struktura jezika sastoji se od pravila. Različita pravila u jeziku u međusobnom su odnosu kao potezi u igri i odnose se jedno prema drugom čineći istu igru. Gramatika osigurava jedinstvenost i strukturu jezika. Pravila sastavljaju značenje u okviru jezika;⁴⁰ to su sredstva učenja kako ostvariti djelatnost koju određuju.⁴¹ »Gramati-

³⁷ Usp. R. PITITTO, *La fede come passione/Ludvig Wittgenstein e la religione*, str. 75.

³⁸ L. E. PHILLIPS, *Liturgy and Ethics*, u: P. BRADSHAW, B. SPINKS (ur.), *Liturgy in Dialogue. Essays in Memory of Ronald Jasper*, Minnesota, 1995., str. 89.-90.

³⁹ Usp. G. LUKKEN, *No life without Rituals*, u: L. van TONGEREN, Ch. CASPERS (ur.), *Per Visibilia ad Invisibilia*, Kok Pharos Publishing House, Kampen, 1994., str. 88.-117.

⁴⁰ Usp. G. P. BAKER, P. M. S. HACKER, *Wittgenstein. Rules, Grammar and Necessity*, Blackwell Publishers, Malden, 1997., str. 5.

⁴¹ Usp. isto, str. 42.-43.

ka nije apstraktni pojam, ona je struktura koja se nalazi unutar regularne djelatnosti s kojom su jezične igre prepletene... Pojam 'jezična igra' predviđen je kako bi iznio u prvi plan činjenicu da je govorenje jezika dio djelatnosti, ili oblik života (PhU 23).⁴² A oblik života može se razumjeti kao varirajući kontekst, ovisan o kulturi, povijesti i drugim situacijama ljudskoga života. Ono što omogućuje da jezik djeluje, jest činjenica da mora biti prihvaćen kao »dan unaprijed«, i to u okviru životnih oblika.

Wittgenstein koristi pojam »teologija kao gramatika«, uvjeren da je zadaća teologije artikulirati iskustvo vjere u određenom jeziku koji ima svoja pravila.⁴³ Teologija ukazuje što je to logička struktura kršćanske vjeroispovijedi; u tom je smislu i teologija gramatika vjere koja omogućuje pravila njezina jezika.⁴⁴ »Teologija kao gramatika određuje što riječ Bog može sadržavati, a što ne«⁴⁵, odnosno kako se o Bogu može govoriti. Wittgensteinova filozofija utjecala je na suvremenu protestantsku i katoličku teologiju⁴⁶, a u našoj raspravi ograničavamo se na mogućnost koju nam pruža Wittgenstein u odnosu prema jeziku liturgije.

Ukratko, u duhu Wittgensteinova razmišljanja možemo reći da i liturgija ima svoju gramatiku, ponajprije na razini svojega sadržaja: ona je slavljenje Božjih otajstava, odnosno sakramenata. To slavljenje događa se putem izražavanja koje se dijeli na neverbalni i verbalni liturgijski jezik. Sveukupnost liturgijskoga događanja međusobno je povezana s određenim zakonitostima koje vjernicima omogućuju aktivno sudjelovanje u slavljenju Božjih otajstava. Da bi se liturgija obistinila, trebaju biti ispunjene sve, najdublje i vanjske zakonitosti. Primjerice, za valjanost sakramenta treba uzeti u obzir određena pravila. Isto tako postoje pravila na razini vanjskoga odvijanja liturgije, koja vjernicima omogućuju jedinstveno sudjelovanje u liturgiji, čime je izražena jedinstvenost Božjega općinstva i univerzalne Crkve. Pravo je da budemo svjesni da nijedna uputa ili rubrika nema vrijednost u samoj sebi jer je uvijek u službi sadržaja za koji je postavljena; ona je samo »plašt« koji ogrće sadržaj od hladnoće površnosti i neponutrenja. Takav nam »plašt« omogućuje da se bogoslužje svetkuje na uzvišeniji i dublji način, da svakoga obuzme ne samo otajstvo

---

⁴² Stanford Encyclopedia of Philosophy, <http://plato.stanford.edu/entries/wittgenstein/#Pri> (videno 20. 10. 2012.) U liturgiji jezična je igra verbalnoga jezika (govorenja) prepletena s jezičnom igrom kretnji, i simbola.

⁴³ Usp. J. SCHULTE, *Lire Wittgenstein. Dire et montrer*, Edition de l'éclat, Combas, 1992.

⁴⁴ Usp. R. PITITTO, *La fede come passione/Ludvig Wittgenstein e la religione*, str. 146.-147. Pojam gramatika u odnosu na teologiju podsjeća nas na značajno teološko djelo Henrya Newmana: »*The Grammar of Assent*«.

⁴⁵ D. OCVIRK, *Teologija po Wittgensteinu*, str. 511.

⁴⁶ Usp. isto, str. 505.

koje se slavi, nego i ljepota bogoslužja. Ukratko, u uputama treba vidjeti djelovanje Duha Svetoga koji vodi Crkvu i koji nastoji ljude još više približiti otajstvima vjere i bogatstvu milosti koje izviru iz bogoslužnoga čina.⁴⁷

Rhees upozorava na jezik kao događaj u razgovoru, na njegovu dijalogičnost.⁴⁸ Ta je istina temeljna za liturgijski jezik. Liturgijski jezik dolazi do svojega obistinjanja u događanju liturgije. Liturgija je dijaloška u svojoj biti i u svojem obliku te je u slavljenju bilo kojega sakramenta izraz života, gdje svatko koji sudjeluje pridonosi nešto iz svojega života. A značajno je i to da po svojoj ulozi transformacije života pojedinca postaje i gramatikom života.

Wittgenstein nam pomaže sažeti spoznaje o liturgiji u tri točke.

Prvo, liturgijski jezik vezan je za djelo, dakle radi se o naglasku na nerazdvojnosti tjelesnoga govora od verbalnoga jezika.

Drugo, teološki pojmovi, kao i svi pojmovi, ukorijenjeni su u određenim ustaljenim oblicima djelovanja (*Lebensformen*).⁴⁹ Liturgija je dakle onaj životni oblik iz kojega živi teologija jer je liturgija »teologia prima«, izvor Božjega života koji nam je dan; prva škola našega duhovnog života; prvi dar koji moramo dati kršćanskom općinstvu da svoju vjeru i svoju molitvu pridruži našoj vjeri i našim molitvama. Liturgija kao struktura predanja Crkve ispovijeda istinu vjere i sudjelujuće poziva da sudjelovanjem tu vjeru ispovijedaju u liturgiji kao događanju. Liturgija je prostor gdje se određene istine vjere, kao što su vjera u Boga, Presveto Trojstvo, spasenje po Kristu i posvećenje po Duhu Svetomu, u tekstovima neprestalno ponavljaju da bi ih vjernici više ili manje svjesno obnavljali u svojoj memoriji te iz njih živjeli.

Treće, liturgijske knjige sadrže pravila i načela prema kojima bi se trebali odvijati različiti obredi. U tom smislu »rubrike« možemo nazvati strukturnim principima liturgije koji spajaju neverbalni i verbalni govor liturgije, omogućavajući jedinicu liturgijskoga slavljenja.

Međutim kako je liturgijski jezik uvijek u ulozi stvaranja događaja, to jest doživljaja Boga, nije dovoljno što postoji »dijalog« samo u jednom smjeru, u kojem svećenik nastoji poštivati sva pravila komunikacije da bi spriječio interference koje bi ometale ili čak krivotvorile priopćenje naslovniku, nego mora doći i do kretanja u

⁴⁷ S. KRAJNC, Katoličkom bogoslužju nije svojstven rigorizam ni laksizam, u: *Tretji dan. Kršćanska revija za duhovnost i kulturu* 9/10 (2010.), str. 45.-46.

⁴⁸ R. RHEES, *Wittgenstein and the Possibility of Discourse*, Blackwell Publishing, Malden-Oxford-Carlton, 2006. Rhees je bio Wittgensteinov prijatelj, sudjelovao je i u izdavanju nekih njegovih djela. U odnosu prema Wittgensteinu bio je kritičan, a razumijevanje jezika vidi prije svega u kontekstu života.

⁴⁹ D. OCVIRK, *Teologija po Wittgensteinu*, str. 515.

obratnom smjeru – do odgovora u kojem naslovnik svjesno postaje sudionikom, aktivnim. Takvo sudjelovanje i stvaranje događaja nije samo nešto što se dopušta, nego je ozakonjeno već u prirodi bogoslužja. O tome nam Konstitucija o bogoslužju ovako kaže: »Majka Crkva živo želi da se svi vjernici privedu punom, svjesnom i djelatnom sudjelovanju u bogoslužnim slavljinama koje zahtijeva sama narav bogoslužja i na koje kršćanski narod – »izabrani rod, kraljevsko svećenstvo, sveti puk, narod stečeni« (1 Pt 2,9; usp. 2,4-5) – snagom krsta ima pravo i dužnost.«⁵⁰ Istina je i da već sama priroda komunikacije zahtijeva da voditelj bogoslužja dobije povratnu informaciju i da naslovnik kao ljudski subjekt komunikacije ima pravo i dužnost da se odazove priopćenju koje mu je upućeno, ne samo da »odgovori« voditelju bogoslužja, nego i da pokuša stupiti u kontakt s izvorom i pošiljateljem, to jest s Bogom i voditeljem bogoslužja. Tako bogoslužje postaje događaj *par excellence*, odnosno slavljenje koje je pravo samo onda kad doživimo značajno iskustvo s nekim tko nas oslovljava i obogaćuje svojom nazočnošću.

3. Obrednost kao životni oblik

Razmišljanje o Wittgensteinovoj filozofiji jezika i njegovoj logici u odnosu prema liturgiji dovelo nas je do trećega dijela naše rasprave gdje nas zanima značenje govora u kontekstu obreda kao životnoga oblika. Obrednost je opća unutarnja i vanjska struktura čovjekove egzistencije; dio je svake kulture i svakog ljudskoga života. Svi ljudi na neki način sređuju život tako da život ima neke sastavnice, nešto što se stalno ponavlja i zadobiva vrijednost obreda u svjetlu traženja značenja egzistencije i smisla života. Obrednost će dobiti jasniji sadržaj i oblik u okviru religije, kao što na to ukazuje kršćanska liturgija i njezin ritual.

3.1. WITTGENSTEIN I RITUAL

Prema Wittgensteinu religiozni govor ima vlastite kriterije značajnosti, istine i pogrješnosti. Određeni ritual, koji vjernici prakticiraju u različitim religijama ili i u području magije, ima ponajprije ekspresivno značenje. »Spaljivanje portreta. Cjelivanje lika ljubljene osobe. Jasno, to nije osnovano na uvjerenju da će imati određeni učinak na predmet koji slika predstavlja. Svrha je svojevrsno zadovoljstvo koje se na taj način postiže. Ili, drugim riječima, nema nikakav cilj; djelujemo na taj način i zatim se osjećamo zadovoljenima.«⁵¹ U određenom se ritualu dakle radi o izražavanju osjećanja, kao što su ljutnja, očaj i frustracija. Ritual je povezan s čovječjom

---

⁵⁰ DRUGI VATIKANSKI KONCIL, Konstitucija o svetoj liturgiji *Sacrosanctum Concilium*, br. 14., u: *Dokumenti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2008.

⁵¹ B. R. CLACK, Wittgenstein and Magic, u: R. L. ARRINGTON, M. ADDIS (ur.), *Wittgenstein and Philosophy of Religion*, London – New York, Routledge, 2001./2004., str. 14.

egzistencijom u okviru prirode i ovisnosti o njoj; kiša ili suša, svjetlo ili tama, imaju na ljude poseban učinak koji proizlazi prvenstveno iz prirodne povezanosti čovjeka s kozmosom. Tako Wittgenstein kaže: »Prema jutru, kad sunce tek što nije granulo, ljudi svetkuju rituale svanuća, a ne noću jer tada jednostavno mogu samo upaliti svjetiljke.«⁵² Iako se čini da Wittgenstein brani samo ekspresivnu ulogu rituala, Brian R. Clack tvrdi da Wittgenstein u određenim primjerima obredima priznaje i instrumentalnu funkciju, dakle funkciju učinka. U tu svrhu između ostalog citira rečenicu iz Wittgensteinovih sastavaka: »Ljudi su nekoć mislili da je korisno ubiti čovjeka, žrtvovati ga bogu plodnosti da bi zemlja bolje rodila.«⁵³ Riječ je dakle o uvjerenju o nekom učinku koji dolazi iz natprirodnog svijeta. U okviru čitave filozofije o religiji kod Wittgensteina možemo pretpostaviti da prema njegovu uvjerenju vjerska praksa, ritual i obredi nisu rezultat diskurzivnoga razuma i teoretskih znanja, nego fenomen obrednosti, odnosno ritual proizlazi iz same prirode čovjeka.⁵⁴ To nas povezuje s biti njegove filozofije jezika: »Riječi su povezane s primitivnim, prirodnim izražavanjem osjećaja te su korištene namjesto tog izražavanja. Dijete se ozljedi i jaukne; potom mu stariji govore i uče ga usklike, i kasnije rečenice. Uče dijete novomu ponašanju pri boli (P. I. &244). Riječ 'bol' naučimo kasnije, ne kao opis određenih osjećaja i ponašanja, nego kao zamjenu za ne-verbalni izraz boli.«⁵⁵ Ako razmišljamo o liturgiji, to nas dovodi do temeljne spoznaje i jednoga od ciljeva naše rasprave, a to je da liturgiju čine dva oblika govora: ne-verbalni i verbalni, te da su oba oblika nerazdvojno povezana; a to ima dugoročne posljedice za svako svetkovanje liturgije i uvažavanje liturgijske strukture, odnosno njezinih normi koje su prirodni zaključak određenoga procesa kako bi omogućile njezino postojanje, jedinstvenost, izraznost i pastoralnu učinkovitost.

3.2. NEŠTO ŠTO JE UNAPRIJED DANO

Božjemu otajstvu nemamo pristup u racionalnom smislu, zato nam ne preostaje ništa drugo nego da se okrenemo svijetu znakova, kretnji i drugih oblika izražavanja koji pletu naš život. S njihovom pomoći čovjek se izražava kao otvoreno i

⁵² Isto, str. 15.

⁵³ Isto, str. 21.

⁵⁴ Usp. isto, str. 24. Wittgenstein kaže: »Gotovo bih rekao da je čovjek obredna životinja.« (Isto, str. 24.) Običaji prilikom smrti bližnjega i obred pokopa kanaliziraju osjećanja i služe kao izraz komunikacije boli i ljubavi.

⁵⁵ B. R. CLACK, Wittgenstein and Magic, str. 24. Da bismo istaknuli spoznaju kao nerazdvojnu povezanost neverbalnoga s verbalnim govorom, možemo dodati još Wittgensteinov slogan: »Na početku bijaše djelo.« (Isto, str. 25.)

nadilazno biće, u želji da bi došao u kontakt s Apsolutnim.⁵⁶ »Simboli, simbolične radnje i simbolični jezik koincidiraju u ritualu. Naime, na takav je način naglasak na njihovoj prirodi koja znači da su dani unaprijed kao rezultanta ponavljanja. Ponavljanje je bitno za ritual.«⁵⁷ Prema hipotezi A. Nijka, obredi su nastali prije svega zbog svijesti o manjkavosti (*lacuna, hiatus*) koja vodi prema nedefiniranoj spoznaji: »djelovati ne znajući kako«. Ta je nedefinirana spoznaja pak sadržava želju za »nečim, što bi djelu dalo vrijednost«.⁵⁸

Ljudi su uvijek tražili značenje sredstava koja su ih uvodila u ritualnost: ta se obrednost obistinjuje u području svagdašnjega života i u području religije. Lukken tvrdi da obred (ritual) koincidira s traženjem značenja, odnosno smisla života, jer je povezan sa svim domenama života. Obrednost života utemeljena je na značajnosti svakog djela koje čovjek počinu.⁵⁹ Svako ljudsko djelo ima određeno značenje, a postoje djela koja čovjek ponavlja u određenim vremenskim intervalima, s određenim ritmom, a koja postaju običaj ili ritual. »Izvor je rituala u ovom: ljudi ponavljaju djelo koje jednom otkriju jer u tom djelu, s kojim se suočavaju, otkriju da ima smisla ponavljati to djelo. Mogli bismo reći da na taj način ljudi otkriju realnost koja je za njih konačno važeća i koju mogu smatrati 'posljednjom realnošću'. Tako je ta posljednja realnost shvaćena upravo unutar aktualnosti djela.«⁶⁰ Obrednost je utemeljena na ljudskim djelima koja spadaju u traženje značenja života. Na taj način čovjek može doći u kontakt sa zadnjim realnostima svojega života, sa »zadnjom realnošću«, na kojoj je sve utemeljeno i religija je shvaća kao osobnoga Boga. U ponavljanju djela, za koja čovjek često ne zna podrobno značenje, nalazi se »infrastruktura religioznih djela«.⁶¹ Ljudi vjeruju u vrijednost djela, djela su povezana s traženjem značenja i smisla njihova života. Kod Wittgensteina srećemo pojam »dubinska gramatika« i »površinska gramatika«. Iskonsku obrednost djela koja znače osnovu svakog obreda, možemo smatrati kao »dubinsku gramatiku«, najdublju strukturu obreda. Ta je struktura ona koju bi trebalo iznova otkriti i vrjednovati te u svijetlu otkrivenoga razumjeti kršćanske katoličke obrede, i njihovu »površinsku gramatiku«. Liturgija će opet postati kredibilna kad se bude dotakla dubina ljudskoga života.⁶²

⁵⁶ Usp. D. OCVIRK, Teologija po Wittgensteinu, str. 511.

⁵⁷ G. LUKKEN, No life without Rituals, str. 97.

⁵⁸ Usp. isto, str. 98.

⁵⁹ Usp. isto, str. 57.-58.

⁶⁰ Isto, str. 58., 59.

⁶¹ Isto, str. 59.

⁶² Isto, str. 61.

Zaključak

Razmišljajući o liturgiji prepustili smo se Wittgensteinovu preispitivanju. Pritom nas je vodila činjenica njegova traženja istine, njegove intuicije o transcendentnom otajstvu – o istinitoj nazočnosti Boga. Na ruskom frontu 1916. godine Wittgenstein je zapisao: »Molitva je misao na smisao života.«⁶³ Ta nas Wittgensteinova tvrdnja potiče na razmišljanje o liturgiji s aspekta konačnoga značenja života čovjekova. Svi su sakramenti povezani s određenim momentima, vremenima i događajima života čovjekova. »Osjećamo da čak i onda kad bi se na sva moguća pitanja odgovorilo, naši životni problemi ne bili ni taknuti.« (Traktatus 6.52) I liturgija je traženje Boga, govor o Njemu i razgovor s Njim i to u okviru njezina posebnog jezika. Stoga liturgija znači angažiranost, to jest ozbiljno shvaćanje krsnih obećanja, vjeroispovijedi, posvećenja (zavjeti, svećenički red, vjenčanje), itd.

S metodološke strane Wittgenstein pobuđuje interes za pitanje jezika; liturgijski je jezik dio tradicije Crkve i znači posudu riznice vjere, koja je liturgija, i to kao prvi prostor za ispovijedanje vjere u Boga.

Wittgenstein je vrjednovao vjerski obred. Kao što je i jeziku religije, u koji spada i liturgijski jezik, priznavao njegovu vlastitu logiku i vlastitu samostalnost. Wittgensteinova konstatacija vodi nas prema spoznaji dublje logike čovjekova mišljenja koju jezik odražava analognim putem. Wittgenstein nam pomaže razumjeti zakone liturgije ne samo s aspekta prava, nego i s aspekta interne strukture prema kojoj djeluje liturgija kao jezik. To nas vodi dubljem razumijevanju liturgijskih uputa (rubrika), njihova značenja i njihovoj ulozi u liturgiji. Ujedno nas preispituje o našem dijalogu s kulturom, okolinom u kojoj živimo i o tom koliko je liturgija osjetljiva na pitanja s kojima se ljudi danas susreću.

---

⁶³ W. BAUM, *Ludwig Wittgenstein: Med mistiko in logiko*, str. 34.

UNDERSTANDING OF LITURGY UNDER THE ASPECT OF WITTGENSTEIN'S PHILOSOPHY OF LANGUAGE

Slavko Krajnc*

Summary

In the light of new evangelization a question is raised up: How to consider the liturgy and its role in Christian life? The author is seeking for the answer on the basis of two principles: the first is the dialogue with the contemporary thought; the second is the reflection about the essence and the role of liturgy in the life of believers on the bases of new methods. The paper deals with the problems of liturgy in the light of Wittgenstein's philosophy of language; the author presents Wittgenstein's considerations on faith, at the same time he uses his approach to language and his concepts as method for the analysis of liturgy and its language. As such the paper is the original contribution to the dialogue with modern culture, at the same time it means new and effective questioning about the essence and quality of liturgy.

Keywords: *Analysis of liturgy, Wittgenstein's philosophy of language, Dialogue with modern culture, Experience of faith, Christian life, Language, Language games, Forms of life, Theology as grammar, Rite.*

---

* Izv. prof. dr. Slavko Krajnc, Associate Professor, University of Ljubljana, Faculty of Theology, Poljanska c. 4, 1000 Ljubljana, Slovenia, slavko.krajnc@teof.uni-lj.si